

QORAQALPOQ TILIDA XUSHMUOMILALIKNING KISHILIK OLMOSHLARI ORQALI IFODALANISHI

Matjanova Ayjamal Jarilqapovna

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston
bo'limi, Qoraqalpoq gumanitar ilmiy-tadqiqot instituti

EXPRESSION OF POLITENESS THROUGH PERSONAL PRONOUNS IN THE KORAKALPAK LANGUAGE

Matzhanova Ayjamal Jarilqapovna

Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic
of Uzbekistan, Karakalpak humanitarian research institute

[https://orcid.org/0009-](https://orcid.org/0009-0008-0715-9475)

[0008-0715-9475](https://orcid.org/0009-0008-0715-9475)

[ayzhamal.matzhanova.82](mailto:ayzhamal.matzhanova.82@mail.ru)

[@mail.ru](mailto:ayzhamal.matzhanova.82@mail.ru)

tel:976503482

ВЫРАЖЕНИЕ ВЕЖЛИВОСТИ ЧЕРЕЗ ЛИЧНЫЕ МЕСТОИМЕНЕНИЯ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Матжанова Айжамал Джарилкаповна

Каракалпакский филиал Академии наук Республики
Узбекистан, Каракалпакский научно-исследовательский
гуманитарный институт

Annotatsiya: Ushbu maqolada odamlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi va samarali muloqotni ta'minlaydigan xushmuomalalik toifasi haqida so'z boradi. Qoraqalpoq tilida xushmuomalalikning kishilik olmoshlari orqali ifodalanishi o'rganiladi.

Odob ma'nosida biz va siz kishilik olmoshlarining yetakchi o'rinni egallashi misollar bilan isbotlangan.

Kalit so'zlar: odob kategoriyasi, kishilik olmoshlari, biz, siz olmoshlarining uslubiy qo'llanishi, hurmat, xushmuomalalikni ifodalashi.

Аннотация: В данной статье рассматривается категория вежливости, которая регулирует межличностные отношения и обеспечивает эффективное общение. В каракалпакском языке вежливость выражается через личные местоимения. На примерах доказано, что личные местоимения мы и ты занимают ведущее место в значении этикета.

Ключевые слова: категория вежливости, личные местоимения, стилистическое употребление местоимений мы, ты выражение уважения, вежливость.

Annotation: This article discusses the category of politeness that regulates interpersonal relationships and ensures effective communication. In the Karakalpak language, politeness is expressed through personal pronouns. It is proved by examples that the personal pronouns we and you take the leading place in the meaning of etiquette

Keywords: politeness category, personal pronouns, stylistic use of the pronouns we, you, expression of respect, politeness.

KIRISH

XX asr oxiri va XXI asr boshlarida lingvistik pragmatikaning jadal rivojlanishi olimlar e'tiborini fanlararo xarakterga ega muloqotni muvaffaqiyatli amalga oshirish bilan bog'liq kategoriyalarga

qaratishga majbur qildi. Bu lingvistik kategoriya xushmuomalalik kategoriyasi va uning ifodalash shakllari bo'lib, odamlar o'rtasidagi munosabatlarga ta'sir qiladi. Qoraqalpoq tilida xushmuomalalik morfologik, leksik, sintaktik, paralingvistik vositalar

orqali ifodalanadi. Ulardan biri-olmoshlar. Olmoshlar odamlar orasida muloqotda asosiy va yetakchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Qoraqalpoq tilidagi olmoshlar ma'nosiga ko'ra sakkizga bo'linadi [10:161].

Boshqa tillardagi kabi qoraqalpoq tilida ham xushmuomalalik ma'nosi olmoshlar orqali ifodalanadi. Badiiy asarlar va og'zaki suhbatlardan to'plangan misollar muloqotda, ayniqsa, xushmuomalalikni ifodalashda kishilik olmoshlarining keng qo'llanilishini ko'rsatadi. Kishilik olmoshlari barcha tillarda mavjud bo'lib, ular tizimi va nutqdagi vazifasiga qarab umumiy xarakterga ega. Har bir kishilik olmoshi o'zining grammatik, stilistik va semantik funksiyasini bajaradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT USULLARI.

Qoraqalpoq tilida "men" kishilik olmoshi o'rniga "biz" olmoshini qo'llashda o'zgacha uslubiy maqsad seziladi. O'zini kichik olish, kamtarlik, odob, xushmuomalalik kabi ma'nolarini ifodalaydi. Masalan, *Esengeldi a'ga, biz Aydos penen bir nandi jep oqiganbiz.* (T.Qayıpbergenov, 74-b). Berilgan misolda *men* olmoshining o'rnida *biz* olmoshi ishlatilib so'zlovchining kamtarligini ifodalaydi.

"Biz" olmoshi ilmiy, ham publitsistik uslubda kamtarlikni, oliyjanoblikni bildiradi [8:96]. Bu fikrni olim A.Bekbergenov ham o'z ilmiy tadqiqotlarida ko'rsatgan [2:29]. Haqiqatdan ham, ilmiy ishlarda *bizning bu ishimizda* va jurnalistlar *bugungi ko'rsatuvimizda* kabi iboralar bilan boshlaydi. Bu esa muallifning kamtarligini ko'rsatadi. Masalan: *Quyida biz Qo'ng'iro't tumani atrofidagi (Usturt platosidagi ba'zi yer-suv nomlarining kelib chiqishi haqidagi fikrlarimizni bildiramiz).* (S.Shamshaddinova 104-b).

Ba'zan kundalik suhbatlarda, yig'ilishlarda, dabdabali, ko'tarinki ruhdagi yig'inlarda men olmoshi o'rniga biz olmoshi foydalanilib, muloyimlik, xushmuomalalikni ifodalaydi. Masalan, *-Hurmetli teatr basshilar! Biz Hamza atindagi akademiyaliq teatrdi juda hurmet qilamiz.* (M. Nizanov, 220-b).

Biz olmoshi ba'zan so'zlovchining mag'rurligni anglatadi. Masalan, Je'ng'ey oris bolgani menen sen orissha qosiq oqima'gansa'n, raz, dva, shagom marsh penen jure bergense'n, kishem de

oqima'gan, al *biz*degi baldiziniz yaman-a oqiytu'gin edi, baja-aa! (Sh. Seytov, 350-b).

Shu bilan birga *biz* olmoshi qoraqalpoq tilida tinglovchini mensimaslik, pisant qilmaslik, o'zini yuqori tutish singari takabburlik ma'nolarini ham bildiradi. Masalan,

Bas qalarga oqirsa'n al onında,
Biz bilmeymiz mirza'ndi, baronında,
Aqin tu'we Aytmatov bolsa'nda'gi,
Pirt etkizip tesemen talonında. (I.Yusupov, 157-b).

Demak, *men* kishilik olmoshi o'rnida qo'llaniladigan *biz* olmoshida hurmat va hurmatsizlik qarama-qarshi ma'nolari mavjud. Qarama-qarshilik sifati fonetik vositalar (tovush to'liqini, bo'g'in) bilan belgilanadi.

Qoraqalpoq tilida nutqda "sen" va "siz" olmoshlari muloqotchilar o'rtasida hurmat va xushmuomalalik ma'nolarini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu haqida «Hozirgi qoraqalpoq adabiy tili grammatikasi»da "Xushmuomalalik bilan gapirganda, men o'rnida biz, sen o'rnida siz ishlatiladi, deyiladi" [10:161].

Professor D. Nosirov "Siz - ikkinchi shaxs ko'plik son. "Siz" kishilik olmoshi muloyim so'zlashuvda ko'pincha "sen" olmoshining o'rniga ishlatiladi. "Sizlar" so'zi bir kishiga nisbatan xushmuomalalik bildirganda "sen" o'rniga ishlatiladi. Bunday holatda «sizlarda» «siz»ga nisbatan kuchliroq xushmuomalalikni, so'z o'tkirligin ko'rsatuvchi sanaladi [6:39]. N.K.Dmitriyevning fikricha, kishilik olmoshlaridagi qo'sh ko'plik son ko'rsatkichlari -z, -lar,- ler xushmuomalalikni kuchaytirib ko'rsatadi.[3:220]. Bu fikrni -lar affiksi "men, sen" olmoshlari bilan kelganda ko'plik ma'nosini, "biz, siz" olmoshlari bilan kelganda har xil ma'no berish uchun ishlatiladi. [11:124]-deb A.M. Cherbakta ma'qullaydi,

Olim A.Orazimbetov: "Siz olmoshi hozirgi qoraqalpoq tilida o'zining ko'plik ma'nosini butunlay yo'qotgan. "Siz" olmoshi odob, hurmat, xushmuomalalik ma'nosini beradi" [8:96], -deb ko'rsatadi, tilshunos Sh.Abdinazimov: "Siz olmoshi turli vaziyatlarda shaxs birligi xizmatida qo'llanib, tinglovchiga hurmat va ehtiromni bildiradi" [1:167],- deydi.

A.Navro'zova: "Ona tilining madaniyati bilan nutq odobining ijtimoiy, axloqiy, ma'naviy xususiyatlari va leksik-semantik ma'no va mazmun

bilan bog‘liq to‘q talib o‘tadigan amaliy masala shundan iborat. Odamlar kundalik hayotda bir-birini “siz” va “sen” (masalan: bola ham ota-ona) deb muloqot qilishi kerak” [7. :32], - deb ko‘rsatadi.

O‘zbek tilshunosi G.Zikrillaev o‘z ilmiy ishida “siz” va “sen” murojaat formalarini quyidagi munosabatda bo‘ladi deb yozadi.

1. Qarindoshlik munosabati,
2. Tanish-notanish yoki yaqin emaslik munosabati.
3. Yosh orasidagi munosabat[4:56].

MUHOKAMA

Yuqoridagi olimlarning fikriga asoslanib, “siz” va “sen” olmoshlarining uslubiy qo‘llanilishidagi quyidagi farqlarni aniqladik. “Sen” va “siz” olmoshi qoraqalpoq tili va milliy madaniyatida qarindoshlar o‘rtasida munosabat va murojaat vazifasini bajaruvchi, shu bilan birga hurmat va xushmuomalalik ma’nosini ifodalovchi shakldir. Bu olmoshlarning qo‘llanilishi genetik yaqinlik darajasiga va qarindoshlar o‘rtasidagi yosh farqlariga bog‘liq.

Qoraqalpoq nutqi odobida birinchi o‘rinda so‘zlovchilarning yoshi inobatga olinadi. Bobo, xola, ota, ona, amakivachcha, buvi, amaki kabi yoshi kattaroq tinglovchilar uchun “siz” olmoshi ishlatiladi. O‘zbek xalqida ota-ona farzandiga “sen” deb, farzandi esa ota-onasiga, shuningdek, boshqa yoshi ulug‘ qarindoshlariga, begonalarga “siz” deb murojaat qiladi. So‘nggi paytlarda o‘zbek tilining ommaviy axborot vositalari orqali ta’siri natijasida, hatto, qoraqalpoqlarda ham “siz” deyish an’anaga aylanib bormoqda. Bizning bu fikrimizni M.O‘teboyevning fikri ham tasdiqlaydi: “Suhbatdoshga murojaat etilgan so‘zlar alohida qiziqish uyg‘otmoqda. Har qanday yoshdagi yaqin va notanish kishilar o‘rtasida suhbatda qoraqalpoqlar “sen” olmoshidan foydalangan. Bugungi kunda ular kundalik hayotda ko‘pincha turli yoshdagi keksa, notanish odamlarga nisbatan hurmatli "siz" dan foydalanadilar. Bu bunday an‘ana bilan ajralgan o‘zbek madaniyatining ta’siri bilan bog‘liq” [9:411]. Qoraqalpoqlar ham o‘z ota-onasiga, yoshi ulug‘ qarindoshlariga “siz” deb, ota-onasi o‘z farzandiga, kattalar kichiklarga “sen” deb murojaat qiladi. Masalan, *Seniñ taza qonısqa kóship kelgeniñ ushın azǵantay isheyik, inim, -dedi Buxarbay aǵa* (K.Mámбетov, 110-b). *Alpısbayjandı úylendirmekshi edim, izi usılay boldı. Sen de endi jas*

emessen, balam, onınshı klastı pitkerdiñ. (K.Mámбетov, 173-6).

Berilgan ikkita misolning birinchisida yoshi katta insonning o‘zidan yoshi kichikga, ikkinchi misolda ota-ona bolasiga “sen” deb murojaat qilgani ko‘rinib turibdi.

Shuningdek, qoraqalpoqlarda bolalar ota-onasiga “sen” deb murojaat qilish holatlari uchirashadi. Professor A.Bekbergenov “Qoraqalpoq tili stilistikasi” ilmiy monografiyasida buni quyidagicha ta’riflaydi: “Siz” odob va hurmatni ifodalash uchun ishlatiladi. Biroq qoraqalpoq tilida yoshi ulug‘ kishilar bilan so‘zlashganda “siz” o‘rnida “sen” olmoshi ko‘p qo‘llaniladi: Ata, sen qashan keldiñ?” [2:57] –deb ko‘rsatadi.

Darhaqiqat, bugungi kunda bunday munosabatlar kundalik hayotda tez-tez uchraydi. Masalan, *Sen de áke bolıp meniñ ármanımdı, jaǵdayımdı túsınip oturǵanıñ joq. Balalar bolsa baxtınan kórer. Sen óziñ balam dep maǵan ne jıyıp berdiñ.* (G.Esemuratova, 114-6).

Shunday yoshi ulug‘ va yoshi kichiklar o‘rtasidagi munosabatlarda “sen” olmoshining foydalanishi haqida H.Imomova quyidagi fikrni oytadi: “Turklarda ota-onaga, katta yoshdagi oila a‘zolariga, qarindosh-urug‘larga siz olmoshi bilan murojaat qilishmaydi. Agar so‘zlovchi o‘ziga yaqin kishilarga sizlab gapirsa, bu kinoya kesatq ma’nosida tushuniladi” [5:55].

Demak, turk tilida boshqa turkiy xalqlardan farqliroq “sen” olmoshida alohida hurmat borligini ko‘rsatadi. Xuddi shu nuqtai nazardan qaraganda, qoraqalpoq tilining ildizi turkiy tildan bo‘lganligi sababli, bizda sen olmoshida ham o‘ziga xos xushmuomalalikni his qilamiz.

Nikoh munosabatlarida "sen" va "siz" olmoshlari juda muhim. Masalan, qoraqalpoqlarda kelin erining ota-onasiga, oila a‘zolariga siz deb murojaat qiladi. Bu yangi kelinning oila a‘zolariga hurmatini ko‘rsatadi. Masalan, *Ózim úlgeremen, ene. Siz otıra beriñ, waqtında bárin islegensiz, endi dem alıwıñız kerek.* (A.Turekeeva, 41-b). Er va xotin o‘rtasida erkaklar o‘z juftisiga *sen* deb, xotin eriga *siz* deb murojaat qilishi kuzatilmoqda. Masalan, *Biy soñında Múshiripti shaqırtıp tapsırǵan xızmetin soradı. Buǵan shırp etip báybıshe juwap berdi.- Bul paqır úyden bir adım alıs shıqqan joq. Siz ketiwden mına toqal ketemen degendi shıǵardı.* (K.Sultanov, 96-b). Bazida er-xotin o‘rtasida eriga *sen* deb

murojaat qilishi kuzatiladi. Masalan, *Ele de kesh emes, jas kishiligin ushin birinshi bolip pásine qayta ber. Biy qaynağa kútá aqıllı, túsinedi.* (T. Qayıpbergenov, 158-b).

Olim A.Navruzova, qoraqalpoqlar o'rtasidagi muloqot tarzida "siz" so'zining o'rinsiz qo'llanilishi tabiiy hol emas va bu xalqimiz ma'naviyatida rasmiy-psixologik jihatdan sovuqlikni bildiradi. Aniqroq aytadigan bo'lsak, ota yoki ona uzoq vaqtdan keyin safar yoki xizmat safaridan qaytsa, unga sog'inch va hurmat belgisi sifatida "siz" desa arziydi. Xususan, bu usul qoraqalpoq xalqining milliy psixologik, ma'naviy-axloqiy xususiyatlariga ko'proq mos keladi, deb o'ylaymiz. Bunday axloqiy muloqot so'zi hatto erkak va ayol o'rtasida ham abadiy saqlanib qolsa, maqsadga muvofiq bo'lardi" [7:32,33], -deb fikr bildiradi. Demak, olim odamlar o'rtasida siz olmoshini ortiqcha qo'llash qoraqalpoqlarning mentalitetiga to'g'ri kelmasligini ta'kidlaydi. Biroq, biz olimaning ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarda uzoq vaqt davomida bir-birini ko'rmagandagina siz olmoshin foydalanish mumkin degan fikriga qo'shilmaymiz. Sababi, bolaning ota-ona bilan munosabatlarida siz olmoshin foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu uning ota-onasiga bo'lgan alohida etiborini, hurmat-ziddatini va mehrini ko'rsatadi.

Shuningdek, "siz" olmoshi ko'pincha rasmiy munosabatlarda qo'llaniladi. Masalan, *Sizdi Murat Muhammedovich saat on jetide qabil qiladi. Propusk byurosınan ruxsat qagazıńızdı ahńız da joqarıǵa kóterilińiz,-dep aytqan.* (K. Mámбетov, 92-bet). Bu misolda siz olmoshining xushmuomalalik, hurmat ma'nosi **-ingiz** fe'lining shaxs-son ko'plik shakli bilan aniq oydinlashgan.

Shuningdek, siz olmoshining yoshi ulug' va ijtimoiy mavqei yuqori bo'lgan shaxs tarofidan hurmat va xushmuomalalik ko'rsatish maqsadida o'zidan ijtimoiy mavqei past, yoshi kichik hayal odamga nisbatan qo'llanilishini ko'rishimiz mumkin. Masalan, Qáliyla sabır et!-dedi Tilewmuratov- qarindasim ,kútá maqul. Házir jigitler oqır atır, hayal-qızlardı oqıtıw jaǵdayın oylasıp júr edik. Mine, siz baslama kóterdińiz. Raxmet! Qabil etemiz. (K.Sultanov 275-6).

"Siz" olmoshining odamlar orasida odatdagidan tez-tez qo'llash ortiqsha xushomadni, laganbardorlikni ko'rsatadi. Masalan, *Qońırat sháháriniń atı siz Qos perishteniń ruwınıń atına*

qoyılǵan, bolmasa siz Qos perishteniń ruwı Qońırat sháháriniń atına qoyılǵan ba, buǵan itibar berip júrgenler shamalı. (T.Qayıpbergenov, 11-b).

Bu misolda Qo'ng'iro't shahri hokimi bo'lishiga qaramay, yosh yigitga "siz" deb xushomad qilganligi ko'rsatilgan. Bu esa xalqimiz odob-axloqiga to'g'ri kelmaydigan munosabatni ko'rsatadi.

XULOSA

Demak, qoraqalpoq tilida "siz" olmoshi bobobuvi, ota-ona, yoshi kattalarga murojaat qilganda, qarindosh-urug'lar bilan aloqada, rasmiy munosabatlarda, mehmondo'stlik munosabatlari notanishlar o'rtasidagi munosabatlarda "siz" olmoshi qo'llaniladi. Va "sen" olmoshi ota-onaning farzandiga, yoshi ulug' insonning yoshi kichikka, er-xotinning bir-biriga munosabatida qo'llaniladi. Ijtimoiy munosabatlarda sizdan senga o'tish odamlar o'rtasidagi munosabatlarda yaqinlik, rasmiy munosabatlardan norasmiy munosabatlarga o'tish va begona odamlarning tanishga oylanishiga sabab bo'ladi.

Xushmuomalalik olmoshlar yordamida ifodalanganda shaxs ko'chishi orqali bo'ladi. *Men dan bizga, sen dan-sizga ko'chadi.*

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Абдиназимов Ш. Қорақалпақ тили тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 2014. – Б. 167.
- 2.Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис: “Қарақалпақстан», 1990. – Б:29
- 3.Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948. – с. 220.
- 4.Зикриллаев Ғ. Фельдинг шахс, сон ва хурмат категориялари системаси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.56.
- 5.Имомова Х. Турк тилида хурмат категорияси // филология фанлари буйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2017. – Б. 55.
- 6.Насыров Д. Қарақалпақ тилинде көплек категориясы. – Нөкис: “Қарақалпақстан” мәмлекет баспасы, 1961. – Б. 38-39.
- 7.Наўрызова А. Қарақалпақ тилинде этикет сөзлер // филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация. – Нөкис, 2020. – Б. 32.

8.Оразымбетов А. Қарақалпақ тилинде сан мәнисиниң аңлатылыўы // филология илим. канд дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация. – Нөкис, 1996. – Б. 96

9.Утебаев М.Б. Терминология родства у каракалпаков и ее отражение в этикетном поведении // Историческая этнология. 2022. Т. 7,

№ 3. – с. 398-413 /

<https://doi.org/10.22378/he.2022-7-3.398-413>

10.Хэзирги карақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасальў хэм Морфология. – Нөкис: “Билим”, 1994. – Б. 159-161.

11.Щербак А.М. Грамматический очерк языке тюркских текстов X-XIII в.в. Из восточного Туркестан. – М.-Л. 1961. – с. 124.

TAMADDUN NURI